
HOE KUNNEN WE AUDITIEVE HALLUCINATIES TOT ONS LATEN SPREKEN

Prof. Dr. M. Romme en Dr. A. Escher

Inleiding

In een zevental studies hebben we bestudeerd wat stemmenhoorders, die auditieve hallucinaties ervaren, mee maken. We hebben hiervan geleerd dat stemmen horen een hele rijke, gevarieerde ervaring is, die betekenis heeft. De betekenis betreft het verband tussen de karakteristieken van de stemmen en meegemaakte traumatische gebeurtenissen, psychische conflicten en emotionele problemen. Het ingaan op de stemmen, deze accepteren en de herkomst ervan leren begrijpen, opent de mogelijkheid voor de stemmen- hoorder te herstellen. Zo op het eerste gezicht lijkt stemmen horen een verwarrende onsamenhangende ervaring. Om de ervaring begrijpelijk te maken en de relaties tussen stemmen, trauma's, conflicten en daarbij behorende emoties te ontdekken hebben wij in samenwerking met stemmen hoorders een interview ontwikkeld (Romme en Escher 2000). We merkten dat het interview stemmen hoorders aanspreekt omdat hierin op een voor hen herkenbare manier gevraagd wordt naar hun ervaring. We zullen eerst uitleggen waarom ingaan op het stemmen horen kan leiden tot herstel van de hinder, die men van de stemmen ondervindt. En daarna het interview bespreken.

Principe van het herstel proces

Uit ons eigen onderzoek en dat van anderen (Romme en Escher 1989; 2000; 2006; 2009, Read e. a. 2005). blijkt, dat er bij het horen van stemmen een causaal verband bestaat met traumatische ervaringen uit de jeugd. Dit is aangetoond voor de trauma's seksueel misbruik, lichamelijke mishandeling, emotionele verwaarlozing en pesten.(Varese e.a.2012). Ons onderzoek laat zien dat er in 70 tot 80% zo'n verband bestaat. Alleen voor het trauma seksueel misbruik in de jeugd weten we de frequentie waarin men later in het leven stemmen gaat horen, dat is 40% (Ensink 1992). Geen zeldzaamheid dus en daarom reden navraag te doen naar trauma's bij stemmen horen. Uit onze onderzoeken is gebleken dat er directe verbanden bestaan tussen de ervaren trauma's en de verschillende stemmen die men hoort (Romme & Escher 2000; 2009, Corstens & Longdon 2013). Het achterhalen van deze verbanden, dat wil zeggen de wijze waarop stemmen uitdrukking geven aan dit verband, is een tweede reden voor een interview. Bij seksueel misbruik heeft een van de stemmen vaak de karakertrekken van de misbruiker. Het kan ook zijn dat de leeftijd van een van de stemmen de leeftijd is waarop het seksueel misbruik begon, dan wel eindigde of er iets gebeurde op die leeftijd van de stemmenhoorder, dat de herinnering er aan oproep. Wij zien dit ook bij langdurig gepest zijn. De stemmenhoorder draagt soms zijn hele leven de stemmen van de pesters met zich mee. Op deze manier wordt de herinnering aan het gebeurde via de stemmen meegedragen. Het gevolg van deze directe verbanden is dat de stemmen de herinnering aan gebeurtenissen uit de jeugd levendig houdt, inclusief de daarbij voorkomende onverwerkte emoties. Omdat deze verbanden niet spontaan door de stemmenhoorder begrepen worden, noch het verband met zijn emotionele problemen, ontstaat er geen hulpvraag voor deze onverwerkte emoties. Herstel wordt pas mogelijk als de relaties tussen de stemmen en gebeurtenissen helder worden en gelegenheid ontstaat de emoties alsnog te verwerken of een plaats te geven.

Het zelfde geldt wanneer stemmen in direct verband staan met een afgewezen seksuele identiteit, zoals bijvoorbeeld homoseksualiteit. Een reden waarom er geen hulpvraag ontstaat kan dan ook zijn dat de schaamte, die er voor alle genoemde trauma's en psychische conflicten bestaat remmend werken, op het hulp vragen, vanuit schaamte en eventuele schuldgevoel. Het zijn gebeurtenissen die men liever uit het bewustzijn weghoudt. Helaas maken de stemmen het moeilijker de relatie te begrijpen doordat deze tevoorschijn komen in metaforen of op een zwart/witte manier besproken worden. Dit geeft angst en onzekerheid waardoor de stemmenhoorder niet spontaan aan het gebeurde of aan de emoties daarover denkt. Zeker niet wanneer het stemmen horen op zich als een teken van gekte wordt ervaren hetgeen in onze maatschappij gestimuleerd wordt.

Het leggen van de verbanden tussen de stemmen en problemen van de stemmenhoorder vergt kennis over de manier waarop ze te achterhalen zijn. Wij hebben geleerd, dat deze verbanden opzoeken beter gaat als men een semigestructureerd interview gebruikt. Het Maastrichts stemmen horen interview is zo'n interview. Dit interview willen we in dit artikel bespreken Het is te "down loaden" via de website: www.levenmetstemmen.nl.

Het Maastrichts Stemmen horen Interview

Om betrouwbare informatie te krijgen is het belangrijk, dat de stemmenhoorder de interviewer vertrouwt, een relatie met diegene voelt. Daarom vertellen wij voorafgaande aan het interview, hoe wij zelf over stemmen horen denken, nl als een menselijke variatie die bij 4% van de algemene bevolking voorkomt. Dat het op zichzelf geen teken van ziekte is. Van die 4% kunnen de meesten goed met hun stemmen overweg. Wij vertellen, dat het een algemeen voorkomende ervaring is, die op zich niets met ziekte te maken heeft. Mensen die erg angstig zijn voor de stemmen door de akelige dingen die ze meemaakte kunnen ziek worden, maar ook als de stemmen de hele dag gehoord worden is dat ziek makend.

Het Interview is ingedeeld in twaalf categorieën. De eerste categorie gaat over de ervaring en stelt daarmee op een accepterende manier vast dat iemand stemmen hoort, die de kenmerken hebben van wat in de psychiatrie een auditieve of verbale hallucinatie wordt genoemd. Wij laten iemand de ruimte te antwoorden en interrumpen niet met onze mening maar schrijven letterlijk op wat iemand over de vraag zegt. Als het antwoord buiten de vraag gaat, wijzen we terug naar de vraag en de mogelijkheid om er eventueel later op terug te komen als het onderwerp niet aan bod is gekomen.

Categorie een. We vertellen: Dit interview gaat over het horen van stemmen, die andere mensen niet kunnen horen. We vragen: "Hooft u ook wel eens zulke stemmen? Kunt U iets vertellen over hoe dat bij u gaat?"

In deze categorie vragen we verder nog: "Hoeveel stemmen hoort U? en: "Hoe lang hoort U deze stemmen al? Weet U nog hoe oud U was toen U voor het eerst stemmen hoorde?" We vragen dit omdat we bijzonder geïnteresseerd zijn in de geschiedenis en komen er later in het interview uitgebreider op terug. We willen in het verder interview over elke stem afzonderlijk gegevens verzamelen.

Verder vragen we in deze categorie nog: "Denkt U dat u de stem zelf bent of dat het een ander is , die u hoort?" en "Waarom denkt U dat?" Dit vragen we voor elke afzonderlijke stem die gehoord wordt. Hier mee stellen we dus de vraag of het om dezelfde ervaring gaat als in de psychiatrie hallucinatie wordt genoemd, maar ook waarom iemand dat denkt. Mensen hebben er vaak begrijpelijke verklaringen voor.

Categorie twee gaat over de karaktertrekken van elke afzonderlijke stem, daarmee bedoelen we die informatie die een stem meer tot een persoon maakt. D.w.z. van elke stem: de identiteit, zoals naam, leeftijd, geslacht, en de manier van praten, Vanwege de overzichtelijkheid hebben we daarvoor het volgende tabelletje gemaakt:

nr.	Naam	leeftijd	geslacht	toon	frequentie
1					
2					
3					
4					
5					
6					

Daarna vragen we : " Lijkt een van de stemmen op iemand die u kent? Zo ja op wie?" Zijn de karakteristieken van de verschillende stemmen in de loop van de tijd veranderd? (aantal; identiteit, toon, frequentie)."

We vragen dit om dat bepaalde gebeurtenissen of eigen ontwikkeling geleid kan hebben tot verandering van een of van alle stemmen. Ze kunnen van betekenis veranderd zijn of iemand kan er mee hebben leren omgaan of ze zijn behulpzamer geworden of kritischer vanwege ervaringen in het leven of activiteiten of nieuwe trauma's.

Categorie drie gaat over de geschiedenis van elke stem. Te beginnen bij de stem die er het eerste was en vervolgens in tijdsvolgorde van verschijnen de anderen. We leiden dit als volgt in: "Nu wil ik even teruggaan naar het moment dat u voor het eerste stemmen bent gaan horen: U was toen: Jaar. Wilt u in gedachte terug gaan naar die tijd en vertellen hoe in die tijd in uw leven was. Weet u nog of er iets bijzonders gebeurd is, toen u voor het eerst de stem(men) hoorde?"

Het gaat hier om een eventuele verbinding van het begin van de stemmen met gebeurtenissen in het leven van de stemmen hoorder. Omdat we weten dat in 70% van de stemmenhoorders er een verband is met een trauma. Dat kan hier naar voren komen of pas later in categorie 10 over de kindertijd. We leggen het verband niet maar vragen of er in het leven iets bijzonders is gebeurd in de tijd dat de stem voor het eerst gehoord werd.

Daarna gaan we met de stemmenhoorder een hele lijst van gebeurtenissen na en vragen voor elk van de gebeurtenissen of dat gebeurt is en of dat al dan niet invloed heeft gehad op de stemmen We zullen de lijst hier niet in zijn geheel weergeven naar alleen de bevraagde terreinen als:

- 1) Stressvolle omstandigheden in de levens situatie (8 veranderingen zoals alleen gaan wonen; verhuizen etc).
- 2) Dood/ziekte. (7 mogelijkheden zoals: ernstige ziekte ; ziekenhuis opname; overlijden dierbare; huisdier overleden).
- 3) Liefde en Seksualiteit (6 mogelijkheden zoals: Gescheiden; afgewezen; minder geaccepteerde seksuele identiteit).
- 4) Religie, spiritualiteit, mystieke of kosmische ervaringen. (sektarische gemeenschap; bijna dood ervaring).

Daarna stellen we nog twee vragen in deze categorie te :

- 1) "Denkt u dat het feit dat u stemmen bent gaan horen iets te maken heeft gehad met de besproken gebeurtenissen."
- 2) "Indien er sprake is van trauma of bijzondere gebeurtenissen heeft u er met iemand over kunnen praten? Praat u er nog wel over? Heeft u wraak gevoelens? Heeft U schuldgevoelens?"

Categorie vier gaat over Triggers, dat wil zeggen, situaties; gevoelens etc., die de stemmen uitlokken in het heden. De triggers vertellen ons iets over kwetsbare situaties, zoals kinderen die gepest worden vaak alleen op school of op straat stemmen horen en niet thuis. Of ze vertellen ons iets over kwetsbare gevoelens, zoals stemmen die komen in situaties die seksuele gevoelens oproepen en dan commentaar geven. Ook agressie behoort vaak tot de kwetsbare gevoelens en agressie oproepende situaties, roepen dan agressie op bij de stemmen. Dit zien we bij mensen die moeilijk met hun agressie omgaan. Ze vertellen soms zelfs "Ik kan niet boos worden maar de stemmen worden dan boos. "

Een derde categorie die veel voorkomt als trigger, zijn situaties waarin weerbaarheid of voor zichzelf opkomen van de stemmenhoorder wordt gevraagd en dan reageren de stemmen kritisch als de stemmenhoorder die gelegenheid laat liggen. Veel stemmenhoorders hebben moeite om voor zich zelf op te komen, vaak als gevolg van trauma's waarbij ze gekleineerd en machteloos gemaakt zijn. We vragen daarom:

"Wanneer komen de stemmen (denk aan: Bepaalde tijden, 's nachts of overdag; Plaatsen: zoals op het werk, op school, op straat, als er veel mensen zijn; Activiteiten: bij niets doen, op bezoek bij andere mensen, bij seks). Wat zeggen de stemmen daar dan over?" We merkten dat als de stemmen op een bepaalde plaats komen bijv. op school, daar ook de problemen liggen.

We lopen een rij emoties langs zoals wanneer u boos, bang, verdrietig, jaloers bent of zich afgewezen voelt, en vragen dan bij elk gevoel van de stemmenhoorder naar de reactie van de stemmen: "Versterken ze dat gevoel of helpen ze je er mee om te gaan?"

Categorie vijf. Gaat over wat de stemmen zeggen. In het algemeen bestaat er in de GGZ het idee dat de stemmen alleen maar negatief zijn. Maar stemmenhoorders horen ook regelmatig positieve, behulpzame stemmen. Vandaar dat we daar mee beginnen bij vragen naar wat de stemmen zeggen. We vragen:

"Zijn het aardige stemmen die u hoort?" Of als iemand over nare stemmen heeft gepraat; "Hooft u ook aardige stemmen? Stemmen die troosten, helpen, raad geven?" Vervolgens vragen we dan om een voorbeeld te geven van wat de stem "letterlijk" zegt. Dat is niet altijd makkelijk omdat de stemmen hoorder al vaak iets van de stemmen gehoord heeft en dan moeilijk kan kiezen. Dan vragen we naar een situatie die bij de triggers is aangegeven en vragen wat de stem de laatste keer, toen dat voorkwam, heeft gezegd.

Daarna vragen we: "Zijn het akelige stemmen? Wat zeggen ze dan voor akeligs? Bijv. opdrachten geven wat je moet doen; je uitschelden; geven commentaar. Kun je hier een voorbeeld van geven?" Nadat we dus naar letterlijke uitspraken vragen gaan we iets meer in detail en vragen: "Praten de stemmen over bepaalde onderwerpen, of personen?" Dit vragen we om dichterbij eventuele specifieke emotionele problemen te komen verbonden met bepaalde onderwerpen, zoals weerbaarheid, seksualiteit en agressie of thema's zoals afwijzing en onveiligheid.

Tenslotte vragen we wat de stemmen zeggen dat er is veranderd? Waaruit de verandering bestaat en of het iets met gebeurtenissen of omgaan met emoties te maken heeft?

Categorie zes gaat over de interpretatie van of verklaring voor de stemmen. In het algemeen is men in de GGZ bezig met de verklaring die stemmenhoorders geven en hebben hulpverleners de neiging die vreemd te vinden en die te willen veranderen. Voor onze benadering is de verklaring het minst belangrijk, tenzij die de stemmen hoorder erg stoort. Maar voor onze benadering gaat het meer om de relatie met de stemmen, hun geschiedenis en waar ze in het leven van de stemmen hoorder mee samen hangen. Wij hebben dan ook minder de behoefte te veranderen en meer de behoefte te accepteren en te begrijpen.

In deze categorie gaan we een reeks van verklaringen na zoals Godsdienstige verklaringen zoals God de Duivel, Maria, Jezus e.d.; Geesten of entiteiten (energieën); een bijzondere gave, zoals emotie van anderen aanvoelen, toekomstige gebeurtenissen kunnen voorspellen. Of het de emotie van anderen zijn; een ziekte; een of meerdere deelpersonen van jezelf. en dan eventuele andere eigen verklaringen? Tenslotte vragen we of de verklaring in de loop van de jaren veranderd is en waar dat mee samen heeft gehangen? De verklaring gewoon accepteren is erg belangrijk tijdens het interview. Het gaat over hun ideeën, niet die van de interviewer!

Categorie zeven gaat over de invloed die de stemmen uitoefenen op het gedrag en de emotie en beleven van de stemmenhoorder. Dit is belangrijk voor de mate waarin de stemmen hoorder geholpen wordt door de stemmen of er door gehinderd wordt, door er erg bang voor ze te zijn en ze te beleven als almachtig. Deze categorie gaat dus over de ervaren hulp en bij patiënten meestal over het ervaren lijden. Het gaat ook over de manier waarop ze macht uitoefenen en de hoorder dat toestaat.

Het is een hele lijst: " Geven de stemmen u raad; beschrijven ze wat u doet; geven ze kritiek; verbieden ze dingen; versterken ze gevoelens/ gedachten; geven ze opdrachten; chanteren de stemmen u; onderbreken ze plezierige dingen; maken ze u verdrietig; maken ze u, boos, bang, blij, of in de war. Wat voor invloed hebben ze daarmee op uw gedrag thuis op het werk, in de vrijetijd, in omgang met vrienden etc."

"Wat vind u alles bij elkaar genomen van uw stemmen, vindt u het meestal fijn of meestal vervelend om stemmen te hebben, of zowel fijn als vervelend? En tenslotte Wat zou er veranderen in uw leven als u ze niet meer had?"

Categorie acht gaat over uw relatie met uw stemmen. Hier mee bedoelen we de invloed die de stemmenhoorder heeft op de stemmen dus het omgekeerde van de vorige categorie. het is min of meer een peiling van de macht die de stemmenhoorder heeft en gebruikt. Dus datgene wat moet groeien bij mensen, die erg gehinderd worden door hun stemmen.

Het begint met: "Kunt u met de stemmen praten? Hoe reageren ze dan en geef eens een voorbeeld daarvan?" Vervolgens: "Luisteren de stemmen naar wat u zegt? Houden ze daar rekening mee? Geven ze U wel eens gelijk? kunt u daarvan een voorbeeld geven?" Dan meer actief: "Roept U de stemmen wel eens op? Wat kan de reden daarvoor zijn? Komen ze dan ook?" Dan de eigen invloed: "Kunt u zich voor de stemmen afsluiten? Kunt U andere dingen doen als ze er zijn? Wie is de baas u of de stem en is dit altijd zo?"

Categorie negen gaat over uw manier van omgaan met de stemmen "de coping". Wij onderscheiden een aantal coping strategieën en daarvan is vooral van belang hoe actiever iemand is, hoe beter kans op herstel. Het leerproces moet gestimuleerd worden van passief naar actief omgaan met de stemmen. Echter niet tijdens het interview, maar naderhand. Tijdens het interview wordt alleen informatie verzameld op zo'n manier dat we begrijpen wat de stemmenhoorder ons vertelt. Wij onderscheiden in het interview drie categorieën:

1. **cognitieve strategieën: Actief:** stemmen weg sturen of stop zeggen; afspraken maken met de stemmen; alleen naar leuke dingen luisteren.
Passief: net doen of ze er niet zijn; aan iets anders denken; concentreren op wat ze zeggen ; ze uitschelden.
2. **Gedragstrategieën: Actief:** iets gaan doen; je voor ze afsluiten; afleiding zoeken; iets opschrijven van of over de stemmen (dagboek). **Passief:** naar iemand toegaan of opbellen; uit de situatie weglopen; bepaalde rituelen uitvoeren.
3. **Fysiologische strategieën: Actief:** een tekening van de stem maken.
Passief: medicijnen nemen alcohol of andere drugs nemen; eten en snoepen.

Categorie tien gaat over de ervaringen tijdens de kindertijd. Dit is een belangrijk onderwerp, omdat door veel stemmenhoorders in die tijd veel akeligs is mee gemaakt. Hier zien we dat ondanks goede bedoelingen, toch schade kan worden opgelopen en de akeligheden zijn helaas wel gebeurd, ook al zijn de verhoudingen later helemaal verandert. Napraten, ook al is dat vervelend, kan wel veel oplichting geven, terwijl contact vermijden of het gebeurde wegstoppen, weinig oplost.

In een korte inleiding over het belang van de jeugdijaren, stellen we allereerst de vraag "Hoe kijkt u terug op uw kindertijd?" En daarna " Was uw kindertijd akelig? of was uw kindertijd juist heel plezierig?" Dan naar meer details "Voelde U zich thuis veilig? Zo nee waarom niet?" Dan een stapje verder."Bent u als kind ooit mishandelt? Thuis?. Bent U als kind ooit op een vreemde manier gestraft? (opgesloten; vastgebonden?). Bent U ooit als kind of tiener vaker uitgescholden of gekleineerd? Had u het gevoel ongewenst te zijn ,of nooit iets goed te kunnen doen? Bent u ooit getuige geweest van mishandeling van een ander familielid? Bent U ooit getuige geweest van seksueel misbruik van een ander familie lid?"

Tenslotte stellen we de vraag: "Heeft iemand met u seksuele handelingen gepleegd tegen uw wil in, waartegen u zich niet kon verzetten of waaraan u niet kon ontkomen?" De vragen- reeks geeft dus een langzame opbouw te zien naar ernstiger, zonder suggestief te zijn. Alles wordt wel gevraagd en benoemd.

Categorie elf gaat over de hulpverleningsgeschiedenis . In een kleine tabel worden de feiten vastgelegd van het jaar van de aanvang eerste hulpverlening; soort instelling; soort hulpverlening; de duur; en reden voor behandeling. Met ruimte daaronder voor verder hulp waarover dezelfde informatie. Dan komt de vraag "Met welke hulpverlener heeft u over de stemmen gepraat? Wat heeft de hulpverlener gedaan in verband met de stemmen?"

Helaas moeten we constateren dat er zelden ingegaan wordt op het ervaren van de stemmen en domineren medicijnen veelal de behandeling.

Categorie twaalf gaat over het sociaal netwerk van de stemmenhoorder met als vraag "Wilt u mensen noemen, met wie u persoonlijke banden onderhoudt en die voor u belangrijk zijn (familie, vrienden enz.)

De volgorde is niet zo belangrijk en u hoeft ook geen volledige namen te noemen. Voorletter of iets als mijn zoon is voldoende." Dit wordt in een grafiekje opgeschreven. Over elke persoon wordt gevraagd of diegene weet heeft van de stemmen; met deze over de stemmen gepraat wordt en hoe vaak? Vervolgens wordt als iemand weinig met anderen over de stemmen praat gevraagd "Hoe komt dat? door angst; schaamte; of niet meer interessant zijn van de stemmen?"

Tenslotte de slot vraag: Denkt u dat we iets vergeten zijn? Of er nog iets te zeggen valt?

De bedoeling van het interview is, op een accepterende manier, zoveel mogelijk informatie te verzamelen over de stemmen ervaring van de afzonderlijke stemmen. Opdat iemand zich zo veilig mogelijk voelt om er over te praten.

Conclusie

Onze conclusie na zo'n 330 tot 400 interviews is dat mensen graag over hun stemmen praten en zich in dit interview veilig en geaccepteerd voelen. Dat is erg belangrijk voor het verder met stemmenhoorders werken aan het omgaan met en betekenis geven aan de stemmen in zijn/haar leven. Wij zijn er in dit interview niet op uit de stemmen te laten verdwijnen. Onze opvattingen over stemmen is dat het een menselijke variatie is en iemand daarmee moet leren omgaan en dat is wat anders dan ze kwijtraken. We hebben dit geleerd van degene die herstellen van de hinder van hun stemmen zonder ze kwijt te zijn (Romme en anderen 2010). Onze aanpak is geleidelijk meer op emancipatie gericht. Het er mee leren omgaan vraagt om de stemmen te begrijpen en uit zich in het veranderen van de relatie met de stemmen. Tijdens het Interview moeten geen interpretaties worden gegeven door de interviewer. De interviewer maakt na het interview een overzichtelijk verslag en bepreekt dat met de stemmenhoorder de vraag of de informatie klopt?

Dit verslag is nodig om een goed overzicht te krijgen van de ervaring, zowel voor de stemmenhoorder als voor de hulpverlener. Tijdens het interview wordt meestal meer gepraat en beperkt de stemmenhoorder zich niet strikt tot de vraag, vandaar dat ordening na afloop nodig is. Na het interview zullen een aantal stemmenhoorders begrijpen waarmee de stemmen in hun leven samen hangen maar lang niet allemaal. Voor hen is het nodig een construct te maken over de relatie van de stemmen met de problemen van de hoorder en daarvoor dient het overzichtelijk verslag als voorbereiding. De uitwerking daarvan verdient een apart artikel. Voor cursus daarin zie: www.levenmetstemmen.com

Literatuurlijst

- Corstens, D., & Longden, E., (2013) The origine of voices. Links between Life history and voice hearing in a survey of 100 cases. *Psychosis* 5 (3) blz. 270-285.
- Ensink, B., J., (1992). *Confusing realities, A study on child sexual abuse and psychiatric symptoms*. VUE University Press.
- Read, J., van Os, J., Morrison, A., Ross, C., (2005). Childhood trauma, psychosis and schizophrenia. *Acta Psychiatrica, Scandinavica*, 112, 330-350.
- Romme, M & Escher, S (1989). Hearing Voices. *Schizophrenia Bulletin*, 15 (2), 209-16.
- Romme, M.& Escher, S. (2000). *Werken met stemmen* te bestellen bij [www.levenmetstemmen](http://www.levenmetstemmen.nl) vertaling: Making Sense of Voices. London: Mind.
- Romme, M & Escher, S (2006) Trauma and hearing voices. In W Larkin & A Morrison (Eds) *Trauma and Psychosis* (pp 162-92). London: Routledge.
- Romme, M., Escher, S., Dillon, J., Corstens, D., Morris, M., (2010). *Leven met stemmen :50 verhalen over herstel*, te bestellen bij [www.levenmetstemmen](http://www.levenmetstemmen.nl). Vertaling van Living with Voices, 50 Stories of Recovery. PCCS Books, Ross-on-Wye, UK.
- Varese, F., Smeets, F., Drukker, M., Lieveerse, R., Lataster, T., Viechtbauer, Read, J., van Os, J., Bentall, R. (2012) Childhood Adversities Increase the Risk of Psychosis: A Meta-analysis Of Patient-Control, Prospective- and Cross-sectional Cohort Studies. *Schizophrenia Bulletin Advance Access*, March 29.